

KENDE TAMÁS

A múlt által szétválasztva*

Mottó: *Dva mira, dva Sapira*¹

Azokban az években, amikor a *Múltunk* olvasói (szemben a Beszélő vagy a *Storia della Storiografia* olvasóival) sem kaphattak képet az 1989–1990 előtti kelet-európai hivatalos párttörténetírások historiográfiai elemzéséről, fiatal cseh történészek már intenzíven kutatták az 1990 utáni kortárs párttörténeteket. A jelenkortörténet historiográfiai elemzése nemcsak bevett műfaj – adott esetben épp Csehországban –, de kifejezetten tanulságos és érdekes történettudományi kérdéseket vet fel, s izgalmas, a szűkebb szakmán túlmutató eredményekre is vezethet.

A még mindig fiatal prágai történész, Michal Kopeček által kezdeményezett kötet egyes tanulmányai (éppúgy, mint azok szerkesztett egysége) roppant szellemesen közelítenek tárgyukhoz: a rendszerváltást követő évek politikai identitáskereséseikhez, konstrukcióikhoz. Már a könyv címe is a szellemességével hívja fel az olvasó figyelmét: *A múlt által elválasztva*. A múlt, a történelem politikai használata természetesen közös kelet-európai tapasztalatunk. A fiatal cseh történészeket ez a hétköznapi tapasztalat nem arra sarkallta, hogy a múlttal, a történelemmel (vissza)élő politikusokat az igaz – igazi – történelemről felvilágosítsák, esetleg épp kioktassák arról, vagy a felosztott múltak, a megosztott történelmi narratívák között igazságot szolgáltatassanak. Ez a történe-

* Adéle GJURICOVÁ–Michal KOPEČEK–Petr ROUBAL–Jiří SUK–Tomáš ZAHRADNÍČEK: *Rozdělení minulosti – Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Václav Havel Library, Praha, 2011. 416.

¹ Szovjet anekdota poénja a hatvanas évek végéből.

szi mesterség alapvető szabálya miatt is történhetett. Valójában azonban azért hiányozhat a mediokratikusabb jelenkortörténetekből unalomig ismert „történelmi igazságtétel” és a moralizálás motívuma a kötetből, mert a szerzőket tényleg érdekli a jelenkortörténet. Ez az érdeklődés, ha szakmai készségek mellett empátiával párosul – ahogy a szóban forgó kötet szerzőinek túlnyomó többségénél történt –, kifejezetten izgalmas eredményekhez, és további, még izgalmasabb kérdésekhez vezethet.

Az egyes tanulmányok jegyzetapparátusából is kitűnik: a cseh- és csehszlovák rendszerváltás történetét, ahogy a jelenkor történéseit is, már eddig is sokrétűen feltárták. Kopečekék nem az 1989 novembere utáni jelen történetének monografikus feldolgozására, e történet (történetek) minősítésére vállalkoztak. A szerzők az 1989 utáni átmenetre vonatkozóan hangsúlyozottan kollaboratív és nem kollektív kutatást folytattak, amelyben nem kész koncepció(k)hoz kerestek adatokat, adalékokat. A szerzőket és az egyes dolgozatokat a jelenkortörténet, pontosabban a cseh politikai kultúra/kultúrák historiográfiai gyökerei iránti közös érdeklődés köti össze. Ahogy Kelet-Európában mindenütt, úgy Csehországban is megfigyelhető: a közelmúlt nagy politikai és emlékezetpolitikai diskurzusaiban mindig kitüntetett szerepet játszott a történelem, pontosabban a „kommunista múlt” nevű konstrukció meg- és elítélése. Mint a kötet írásaiból kitűnik, ez a folyamatos diskurzus Csehországban hol belülről hevített, hol pedig inkább manipulált volt. A tanulmányok többsége a téma szempontjából meghatározó, turbulens 1990-es éveket tárgyalja, amikor – teljesen érthetően – (re)formálódtak és kerestettek a politikai identitások, illetve – s erre minden szöveg külön utal – ezek politikailag (fel)használható, konstruált történelmi gyökerei. A kötet valódi tárgya végső soron a formálódó cseh politikai kultúra, annak szelleme. Mindezt tisztességesen és szellemes historiográfiai készséggel járják körül az egyes szerzők.

1989 novembere után az egységesen és kritikátlanul kommunistának kinevezett múlttal való szakítás imperatívusz volt Csehországban – és nem csak szimbolikusan. A politikailag hasznos (vagy politikailag felhasználható) múlt – természeténél fogva – mások múltja is lehetett, ha épp a saját pártos (és persze egy

kivételével mindig antikommunista) üdvtörténet még nem volt kéznél. A „kommunista” múltat adottnak véve az lett hirtelen a nagy történeti és emlékezetpolitikai kérdés: kik *nem* voltunk? Az e kérdést gyakran feltevők politikai pragmatizmusát is tetten érik a kötet szerzői esettanulmányaikban.

Még egyszer: a főként fiatalabb cseh szerzők nem kollektív jelenkor-történeti monográfiát prezentáltak, hanem megpróbáltak egyfajta lehetséges analitikus megközelítést adni a közelmúlt történetére, történeteire. Nincs a könyvnek sem vezérfonala, sem központi tézise. Önálló, sok ponton egymáshoz kapcsolódó tanulmányok szerkesztett egységével van dolgunk, amely a recenzens megítélése szerint mégis kollektív monográfiával ér fel.

„Az elmúlt húsz évben” nemcsak a cseh politikában, de a magánéletben, a közvéleményben, a nyilvánosságban is nagy szerepet játszott a múltra való reflektálás. Ez önmagában is érdekes, sőt divatos kutatási tárgy lehetett volna, ám kötetünk nem az úgynevezett emlékezetpolitika közhelyes jelenségeit tárgyalja, hanem a Csehországban is leggyakrabban egymással konkuráló politikai identitás- és hagyománykeresések eszme-, politikatörténeti és historiográfiai gyökereit. A napjainkban meglehetősen divatos történetpolitika Közép- és Kelet-Európában elsősorban a kommunista múlttal való el- és leszámolást jelenti, csakhogy ez nem azonos az emlékezetpolitikával, amely a politikai identitásról, a kollektív történeti emlékezet formálásáról szól elsősorban. Ezek a fő terepen, a médiában összekeverednek, ám a kötet szerzői szétszálazzák őket a sajtóforrásokat is frekvenciánként használó szövegekben.

Az előszóban Michal Kopeček sem kerüli meg a jelenkor-történetírás fő hermeneutikai feladványát: annak bevallását, hogy semmilyen tudományos, legfőképp történettudományi kutatás sem valósul(hat) meg légüres térben. A szerzők pontosan tudták, hogy egyes tanulmányaikban olyan politikai mobilizációs eszközöket tárgyalnak, amelyek a gyakori választások idején rendkívül fontosak. Ezért is, meg a történészi mesterség tisztessége miatt is, a szerzők tudatosan ignorálták a (politológiai) tranzitológia teleológiáját. Külön érdeme a cseh történészeknek, akik a kötetet jegyzik, hogy kritikai módon léptek el a kommunizmussal való el-

számolás közhelyes és divatos paradigmájától, valamint az úgynevezett *transitional justice* szempontjaitól. A kötetben elemzett diskurzusok ma is folynak, így ezért sem mondhattak ki semmi-
ben sem végső szót és/vagy igazságot. De a kutatott téma egyben maga a történész hétköznapi „kontextusa” is, amit folyamatosan érzékeltetnek is az egyes szerzők, roppant tisztességes módon folyamatosan reflektálva rá.

Suk a *Politikai játékok a „befejezetlen forradalommal”* című tanulmányában a Polgári Fórum (OF) alatti diskurzusokat rekonstruálja, és azokban mutatja meg a kilencvenes évek vetélkedő politikatörténeti narratíváinak geneziséét. A dolgozat legfőbb kérdése: a cseh politikai elit hogyan jutott el az 1989–1990 fordulóján hangoztatott történelmi kompromisszumtól a harcos antikommunizmusig? Meggyőzően érvel Suk amellet, hogy Prágában az úgynevezett bársonyos forradalomról 1989 előtt nem is álmodtak, hogy az nem az 1968-as prágai tavasz folyománya volt. Magát a forradalom ikonját, Václav Havelt például a csehszlovák parlament többségét alkotó kommunista képviselők választották meg köztársasági elnöknek, ráadásul egyhangúlag. A békés, áldozatok és erőszak nélküli átmenet, a „bársonyos forradalom” hónapjaiban (a régi, jó cseh humanizmus újrafelfedezése mellett) a „nem vagyunk olyanok, mint ők” meg „az igazság és a szeretet győz a hazugságon és az erőszakon” jelszavak voltak a kiindulópontok. A történelmi kompromisszum hirdetésének korában még a legradikálisabbak is azt mondták, hogy a KSČ a partvonalról kezdhesse újra a politikai tevékenységét. A bársonyos forradalom hónapjaiban a forradalom népfrontos vezető szervében a '89 előtti történelmi bűnökért való politikai és egyéb felelősség kérdése nem volt stratégiai kérdés – ezt sem a Polgári Fórumban, sem a szlovák testvérszervezetben, a VPN-ben nem firtatták, ráadásul a mezei kommunista párttagok elismerten hozzájárultak a bársonyos forradalom sikeréhez. A nemzeti megbékélés rövid, de karneváli ideje volt ez, az ennek megfelelő rítusokkal. A bársonyos forradalom institucionalizálásával felerősödött a posztkommunista anti-kommunizmus jelensége, s ezt Suk nemritkán humoros kritikával mutatja be tanulmányában.

Kopeček *A disszert mint múlt, a liberalizmus mint jövő* című tanulmányában a szekuláris, liberális disszidens mozgalmakat mutatja be egy 1990 utáni, a korábbi ellenzéki mozgalmakkal szemben egyre ellenségesebbé váló környezetben.

Gjuričová írásának címe: *Meglehetősen hagyományos szakítás a múlttal. A múlt megjelenése (jelene) a Polgári Demokrata Párt ideológiájában és retorikájában*. Megismerhetjük belőle a szóban forgó párt történelempolitikáját – a szerző eredeti megfogalmazásával: emlékezés- és amnéziapolitikáját. Az „amnéziapolitika” fogalmának bevezetése, annak tárgyyszerűen szellemes leírása fontos hozzáadéka Gjuričová szövegének.

Suk másik, a kötetben közölt tanulmánya *Havel elnök és a (kommunista) múlt terhe* címmel a cseh lusztrációról mint politikai és erkölcsi problémáról, s benne Havel elnök szerepéről beszél. Noha a kötetet a Havel-alapítvány támogatta és jelentette meg, Suk tanulmánya nem próbálja Havel apoteózisát nyújtani. A történetet a szerző egyszerre helyezi el a korabeli cseh- és csehszlovák politikátörténetben, illetve az azóta lefolyt processzusok kontextusában.

Zahradníček *A múlt által megosztva* című tanulmánya a cseh szociáldemokratakról szól, az 1989–1992 közötti időszakra fókuszálva. Azokban az években három meghatározó áramlat vetélkedett a régi-új cseh szociáldemokrata hagyomány meghatározásáért: a restitúciós, a kontinuitásos és „az” új. Nem jött – mert nem jöhetett – létre köztük közös nevező.

Gjuričová második szövege *A keresztény politika két útja* címmel a Csehszlovák Néppárt és a Kereszténydemokrata Párt eltérő hagyománykereséseit mutatja be.

Petr Roubal *A konzervatív ellenforradalom – A Polgári Demokrata Szövetség és a posztkommunista átmenet* című írásában a posztdisszidensek jobboldali törpepártjáról és annak radikális politikájáról értekeznek. Az ő szerepük marginalitásuk ellenére azért fontos a kötet szempontjából, mert sok mindent ők kezdeményeztek hangosan, radikálisan és – mint nemcsak Roubal tanulmányából derülhet ki – hatékonyan.

Zahradníček, *A nem domináns pártokról* írva, a kicsinek megmaradt pártocskák sorsán keresztül világítja meg a kötet nagy té-

máját. A Csehszlovák Szocialista Párt, a Liberális Demokrata Párt és a Társaság Morvaországért és Sziléziáért mind-mind marginális csoportok, ám belső történetük, hozzájárulásuk a kötet által tárgyalt nagy diskurzusokhoz érdekes szempontot és adalékot ad a nagy átmenethez. Roubaléhoz hasonlóan Zahradníček dolgozata is arra hívja fel a figyelmet, hogy a „nagy narratívákhoz”, azok vélt vagy épp valós igazságaihoz gyakran a margón keresztül vezethet az út.

Szintén Petr Roubal jegyzi a kötet egyik legizgalmasabb szövegét, a *„Behajítani mindegyiket a Moldvába.” A cseh republikánusok színeváltozása a radikális antikommunizmustól a populista sovinizmusig* címűt. A leginkább kutatott cseh szélsőjobboldal nemzetközileg is ismerhető szervezetéről és annak vezetőjéről, Miroslav Sládekről szóló dolgozat Sládeknek – a reflektálatlan hazai zsrnáltörténelem szavával – a rendszerváltás előtti *útkereséseit* is felvillantja, nem mellesleg személyes oral history-interjúkra is alapozva. A kelet-európai populizmus rabulisztikáját nem lenézően, de szellemesen – és nem utolsósorban forrásokkal adalékolva – rekonstruálja Roubal, amikor a sládeki (cseh) kisemberi életérzést és múlt(re)konstrukciót élénk tárja. Ennek az a lényege, hogy az ötvenes évek nyílt, sztálinista terrorját követően ellenállni, ellenzékinnek lenni csakis bolondéria, titkosszolgálati megbízatás, vagy a kommunista elittől és elitből való származás okán lehetett Csehországban. Azaz: az igazi ellenállás a hétköznapi munkájában, a csendes létezésben nyilvánulhatott csak meg igazán. Az igazi (antikommunista) hősök valójában az antihősök voltak Sládek szerint. És ugyanez a Sládek mint pártvezér javasolta leghangosabban a kommunista párt betiltását és az 1948. február 25. utáni jogfolytonosság megszüntetését. Sládeknek a '68-as renegát exkommunista disszidens is „csak” kommunista maradt, már 1990-ben is... Mindehhez nála a (republikánus!) neo-liberális gazdasági program kapcsolódott, amiben a jobboldalon nem volt 1990-ben sem egyedül. A jelenség az 1990-es választásokkal kezdődő új médiapolitikai stílussal lett izgalmas igazán. A kampányban egyéb nagy nevek mellett Karel Gott is nyilvános szerepet vállalt a republikánusok oldalán. Sládek teremtette meg az új típusú politikai show-k műfaját Csehországban. Az 1990-es

választási kudarc után jött „az antikommunizmus hipertrófiája” Sládektől. Prágának hátat fordítva, a cseh vidéken tájolt kitarótan a maga tagadhatatlan charme-jával. Az 1992-es választásokon sikerült is bejutnia a csehszlovák parlamentbe, majd később a csehbe is. Egyszerű, bulvár-antikommunizmussal vegyítette népies charme-ját, amelyhez közérthető kormány- és elitellenességet párosított. Az ellopott és/vagy álforradalom mítosza mellett az „igazi forradalomért” szónokolta tele a cseh (és morva) vidéket. Roubal a sládeki sikertörténet rekonstruálásakor már jelezte annak végzetét, amely nem volt más, mint hogy közben Václav Klaus és pártja „ellopta” tőle az antikommunista és neoliberális jobboldali közönség többségét.

A sládeki szélsőjobb történeteinek re- és dekonstrukciója kapcsán került a kötetben igazán előtérbe a cseh jelenkortörténet egyik fontos jelensége. Arról van szó, hogy Csehszlovákia szétesésével a németkérdés Csehországban újból központi, időnként neuralgikus lett. A radikális antikommunizmust és neoliberalizmust felváltó (többek között antiprivatizációs) sovinizmus erős német-, majd cigányellenes élű volt Sládekék megnyilvánulásai-ban. Kívülről talán meglepő, hogy a lusztráció ellen is felleptek a cseh republikánusok. Érdekes megjegyzése Roubalnak, hogy a Szovjetunió elmúltával az amerikai eredetű republikánus antikommunizmus diszfunkcionálissá vált. Sládek az egész 1989 november utáni cseh(szlovák) elitet tartotta kriptokommunistának. A kelet-európai jobboldali politikai folklór „zsidója”, aki a nemzeti vagyont fillérekért vásárolja fel a „kollaboráns kormánytól”, Csehországban *német* lett. A „szadomonetarizmus”, a Škoda eladása a Volkswagennek voltak ennek a cseh szélsőjobboldali folklórnak a legfőbb szólamai. Roubal jól érzékelteti, hogy a cseh nemzet belső „kontaminátorai” a kitelepítések óta mégsem lehettek a *németek*. Ezt a szerepet hát a cigányokra osztották Sládekék. Az 1992-es parlamenti választási siker épp a cigány téma közkeletű hangoztatása miatt (is) következett be. A sovén örület jele volt többek között Kárpátalja visszakövetelése. 1991-ben Sládek saját kezűleg tűzte ki Munkács várára a cseh lobogót, és az év tavaszán létrehozta pártja kárpátaljai szervezetét is. 1998-ban (az elbukott választásokon, amelyen Sládekék szavazóit egyfelől a szocdemek,

másfelől Klausék lopták el) megtört a lendület. Jött az ifjúság új pártja, a Munkáspárt, leplezetlen antiszemitizmussal és nyílt neonácizmussal. Sládek az ő szemünkben már szintén csak a gyűlölt establishment tagja, a kollaboráns elit képviselője lehetett.

Michal Kopeček *A múlt (és a családi kapcsolatok) stigmája* címmel a legnehezebb feladatra vállalkozott: a kommunista párt-ról, a KSČ-ről, illetve cseh (morva) utódpártjáról, a KSČM-ről írt. Alaptézise szerint minden forradalom természete szerint felveti az identitás újragondolását. Kopeček szerint pedig 1989–1990-ben valóságos forradalom zajlott Csehországban (is) az államszocializmusból a liberális demokráciába. A tárgyról szólva szerzőnk nem tipologizálja politológiailag a cseh kommunisták pártját, hanem „csak” azt elemzi, hogy miként viszonyult (saját) „autoritárius-totalitárius múltjához” az 1990-es évtizedben, főleg annak első felében. Felszínesen úgy tűnhet, hogy a reformvezetés hiánya és a túléléssel való folyamatos elfoglaltság akadályozta a múlttal történő radikális szakítást a KSČ és a KSČM esetében. Ám szerzőnket, roppant helyesen, a meglehetősen lapos politológiai közhelyek helyett inkább a „usable past”, a politikailag (fel)használható múlt izgatta. Onnan nézve pedig még laposabbaknak tűnnek – a szerző szerint is – az említett polito-mitológiai közhelyek.

Kopeček története 1989 végén kezdődik, a KSČ megkésett reformkísérletét hozó pártkongresszussal, az ott elfogadott Akció Programmal. Amikor a bársonyos forradalomnak nevezett eseménysorozat az utcákról és terekről kiindulva már a televíziós stúdiókba is beáramlott, a csehszlovák kommunisták reménytelennek tűnő gesztusokkal próbálták újradefiniálni önmagukat. Jogállam, társadalmi igazságosság, demokratikus és humánus állam ígéretét hirdették az új programban, minden meggyőző előzmény és felmutatható hagyomány nélkül.

Már 1989 telén látszott: a reformok körüli harc – akár épp a kommunista párt legfőbb vezetésén belül – és a múlt öröklött képei nehezen egyeztethetők össze egymással. A párt nagy dilemmája a kommunista identitás és a nemzeti emlékezet – a kollektív tapasztalat – összehangolása volt. Egyfelől kiadták a *Levél a volt párttagokhoz* (az 1969 után kizártakhoz) címzett felhívást, ami totális kudarc volt a tempókésés miatt. Elviekben elítélték a tota-

litárius múltat, ráadásul Václav Čada (párt)történész vezetésével bizottságot hoztak létre „az elmúlt 20 év objektív értékelésére”, azaz a normalizációs időszak párttörténeti értékelésére. Čada már 1988 végén olyasmivel próbálkozott, amivel kortárs magyar kollégái: a kommunista-baloldali történelmi örökség minél szélesebb értelmezésével. Ő például a csehszlovák állam megalakulásának 70. évfordulóján azzal tűnt ki, hogy magát Masaryk elnököt is objektív szocialistának, a csehszlovák – 1948 utáni – államszocializmus előfutárának mutatta be. Munkájukat a cseh(szlovák) múltátértékelő párttörténészek, kelet-európai kollégáikhoz hasonlóan, nem fejezték be, de kritikájuk fő csapása a sztálinizmus örökségére irányult. Félszívvel próbálták 1968 finomított örökségét 1989–1990 fordulóján felmelegíteni. Ez nem csak az „elkövetői” oldalon bizonyult problematikusnak. A volt '68-asok a jelek szerint nem kívántak egykori örökségük dialektikus újrahasznosításához asszisztálni, ahogy a reformerkedő pártvezetés is szembekeverült nap mint nap a párt „normalizációs” tagságával. Végül is a közös nevező a pártvezetés és a tagság között Zd. Nejedlý és B. Šmerál nemzeti-leninista öröksége lehetett.

A cseh kommunisták múltátértékelését az említett szubjektív okok mellett objektív – és roppant kellemetlen – politikai körülmények is zavarták. A bársonyos forradalom utáni össznépi – helyenként karneváli – antikommunizmus, a lusztrációs kampány még a legbátrabb reformereket is bezárta az utódpártiság sajátos szekértáborába. Az intézményes, törvényesített múltértékelés folyamatos védekezésre kényszerítette a pártot. Ebben a közegben az átmeneti reformvezetés felülről próbálta kezelni az ügymenetet, aminek veleje a párt újbóli önmeghatározása lett volna, ám egy belső pártszavazáson elbukták a formálisan a párt átnevezéséről (dekommunizálásáról) szóló szavazást. A reformerek antidemokratikus pártmegújítási kísérletei – a magyar és lengyel elődökével szemben – elbuktak a pártdemokrácián. A Grebeníček-féle új pártvezetés – meglehetősen választási sikerekkel is – a túlélésre és a reakció elleni harcra helyezte tevékenységében a fő hangsúlyt. Ezzel mintegy a harc végéig elnapolta a múlt és első-sorban a párttörténet újraértékelését. A meghirdetett nemzeti és társadalmi önvédelem pártpolitikai koncepciója alkalmatlan volt

a saját – államszocialista – múlt radikális újrafelvetésére. A múlt – az 1992-es kladnói program értelmében is – egy újfajta üdvtörténethez lett sajátos keret, középpontjában a nemzeti, humanista hagyományokkal. Ismerős formula ez a kelet-európai – 1989 előtti – reformkommunista hivatalos párttörténetekből.

A Grebeníček által konszolidált párt meglepően széles – bár a magyar olvasó számára még meglepőbb módon: nem fizetett – akadémiai, tudományos háttérrel rendelkezett. Különböző informális elméleti, értelmiségi-szakmai csoportok foglalkoztak a múlt, illetve a párt 1989 előtti múltjának a megítélésével. 1993-tól a történelempolitika a politikatörténet irányában transzformálódott. Miloslav Ransdorf felettébb érdekes Marx de- és rekonstrukciós monografikus kísérlete magányos mű maradt. Annyira, hogy az 1995-ös libereci kongresszuson Marx és Engels mellett már Lenint is újból az előfutárok galériájába emelte vissza a cseh- és morvaországi kommunisták pártja. A neokommunista, radikális baloldali kisebbség (Ransdorf) mellett a többség ortodox marxista-leninista maradt. Ez utóbbiak ellenőrzése alatt maradt a párt legtöbb nyilvános fóruma. Kopeček persze baloldali radikalizmusnak – és rendszerkritikának is – tartja az erős államot követelő cseh nemzeti (neoleninista) „kommunizmust” is.

1993-tól egyszerre volt jelen a KSČM-ben – bár nem egyenlő mértékben – a régi rendszer iránti nosztalgia, az államszocialista múlt szépítése, illetve a pozitív neokommunista (antiglobalista és egyben globális kontextusú) marxista történelmi materializmus. Leegyszerűsítve: az előbbieké a nemzeti kommunista, konzervatív sztereotípiákkal operáló diskurzus, míg az utóbbiaké a Ransdorf-féle színvonalas és modern (marxista) rendszerkritika. A rendszer- és/vagy modellkritikusok csehországi vitája sokban emlékezteti a magyar olvasót az *Eszmélet* hasábjain zajlott modellvitára. Gyakran ugyanazok a formálisan rendszerkritikusként megszólaló (cseh) teoretikus szerzők egyben Zdeněk Nejedlý követői is. Erre a szerző jó érzékkel tér ki. Ugyanakkor Kopeček nemcsak elismeri, de többször is hangoztatja, hogy a törvényi, nagypolitikai és zsurnalisztikai antikommunizmus mennyire fontos faktor, jóformán az egyetlen, amely összetartotta a KP-t. A múlttal való elszámolás – el nem számolás – ebben a szituáció-

ban a kommunisták számára csakis irreleváns lehet. Szellemes zárszava az elszámolásról – el nem számolásról – az, hogy a múlttal való elszámolás valahol morális és személyes ügymenet is. Az egész cseh elit pedig a normalizáció évtizedeiben szocializálódott, amikor a KSČ volt hatalmon. A KSČM jelenléte ezért is lehet zavaró a teljes csehországi politikai elit számára.

A múlt által megosztott cseh jelenkor történetéről egészen különösen érdekes, hasznos és gondolatébresztő munka a *Rozdelení minulstí*.

Kende Tamás